

DAWID K. WIECZOREK

Pedagogical University of Krakow

dawid.wieczorek@up.krakow.pl

ORCID id: <https://orcid.org/0000-0003-3793-4088>

JOURNAL OF MODERN SCIENCE

TOM 1/48/2022 str. 119-140

www.jomswsge.com

DOI: <https://doi.org/10.13166/jms/149873>

BETWEEN CONDEMNATION AND RESTORATION. THE IDEA AND PRACTICES OF RESTORATIVE JUSTICE IN THE CONTEXT OF THE REHABILITATION OF OFFENDERS

MIĘDZY POTĘPIENIEM A ZADOŚĆUCZYNIENIEM. IDEA I PRAKTYKI SPRAWIEDLIWOŚCI NAPRAWCZEJ W KONTEKŚCIE RESOCJALIZACJI PRZESTĘPCÓW

ABSTRACT

This paper outlines the meaning of restorative justice in the context of the treatment of offenders and the approach to crime, including its genesis, as well as different forms and methods. The following aspect analyzed in this paper is a significant growth of importance of the idea of restorative justice in the process of rehabilitation of offenders during and after serving the sentence, which may inspire further systemic reforms of prison systems and crime prevention.

Research methods include mostly the interpretative content analysis supported by source analysis and a historical method.

The outcomes delineate the evolution of different approaches to crime at the crossroads of philosophy, special education, and criminal policy. This analysis leads through the turns in the development of thinking about offenders and crimes they

commit. Restorative justice is discussed here as an instrument of a psychological, social, and institutional factors for the facilitation of crime prevention, as well as the treatment of offenders. The results of the analysis confront the hitherto approaches, revealing them as less effective compared to the restorative one that is gaining significance in the 21st Century.

The ongoing implementation of restorative justice to rehabilitation theory and practice not only seems to have the potential of more efficient prevention of relapse, and further labeling of offenders after the release from prison. Moreover, it also implies the need for structural changes in prison systems in general. In contrast to sometimes irrational foundations underlying social and institutional approaches to offenders in the past, such an integrative approach focused on research and scientific data translates to the enhancement in the efficacy of rehabilitation of offenders. Besides, it reveals the importance of more comprehensive and long-term thinking about rehabilitation.

STRESZCZENIE

Celem tego artykułu jest nakreślenie znaczenia sprawiedliwości naprawczej w kontekście postępowania z przestępcami i podejścia do przestępczości, uwzględniając jej genezę, jak i różnorodne formy i metody oddziaływania. Kolejnym analizowanym aspektem jest znaczący wzrost roli idei sprawiedliwości naprawczej w procesie resocjalizacji, zarówno w trakcie, jak i po odbyciu kary pozbawienia wolności, co może stanowić inspirację do dalszych reform systemów penitencjarnych i prewencji kryminalnej.

Zastosowane metody badawcze obejmują interpretacyjną analizę treści wspomaganą analizą materiałów źródłowych oraz metodą historyczną.

Wyniki badań ukazują ewolucję różnorodnych podejść do przestępstwa na styku filozofii, pedagogiki specjalnej czy polityki karnej. Analiza ta prowadzi przez zwroty w rozwoju myślenia o przestępcach i popełnianych przez nich czynach. Sprawiedliwość naprawcza omawiana jest jako instrument psychologicznego, społecznego i instytucjonalnego usprawniania prewencji kryminalnej oraz oddziaływań wobec skazanych. Wyniki badań konfrontują dotychczasowe podejścia, ukazując je jako mniej efektywne w porównaniu z podejściem restoratywnym, które w XXI w. nabiera coraz większego znaczenia.

Postępująca implementacja sprawiedliwości naprawczej do teorii i praktyki resocjalizacji nie tylko zdaje się mieć potencjał bardziej efektywnej prewencji recydywy, ale też zapobiegania stygmatyzacji skazanych już po opuszczeniu zakładów karnych. Implikuje to ponadto potrzebę zmian strukturalnych w systemach penitencjarnych. W odróżnieniu od czasem nieracjonalnych podwalin społecznego i instytucjonalnego podejścia do przestępców w przeszłości, takie integracyjne podejście, bazujące na badaniach i danych naukowych, przekłada się na wzrost skuteczności resocjalizacji

przestępców. Ponadto ukazuje ono potrzebę bardziej kompleksowego i długofalowego myślenia o resocjalizacji.

KEYWORDS: *restorative justice, rehabilitation of offenders, crime, crime prevention, labeling*

SŁOWA KLUCZOWE: *sprawiedliwość naprawcza, resocjalizacja, przestępczość, prewencja kryminalna, stygmatyzacja*

WPROWADZENIE

Naruszanie obowiązującego prawa i norm społecznych zazwyczaj rodziło mniej lub bardziej stanowczą odpowiedź ze strony społeczeństwa. Od bezwzględnego samosądu, banicji, brutalnej odwetowości, tortur i kary śmierci po nieco bardziej cywilizowane formy odpowiedzi na przewiny, jak izolacja i segregacja więźniów, programy resocjalizacyjne, readaptacyjne czy szeroko rozumiana sprawiedliwość naprawcza. W odróżnieniu od nacechowanej odwetem kary retributywnej, ujęcie restoratywne, najogólniej rzecz biorąc, przenosi akcent na rozwiązanie sporu, minimalizowanie negatywnych następstw przestępczości i naprawę wyrządzonych szkód, uwzględniając przy tym szczególnie sytuację i rolę ofiary. Na tej kanwie zresztą powstała dziedzina wiktymologii (Hołyst, 2011). Ponadto podejście naprawcze zainspirowało szereg kolejnych badań, które inspirują dalszy rozwój tego podejścia zarówno w sensie teoretycznym, jak i praktycznym – np. dzięki wypracowywaniu i adaptacji do określonego kontekstu kolejnych metod i narzędzi pracy w ramach sprawiedliwości naprawczej.

Celem tego artykułu jest zatem przybliżenie specyfiki podejścia naprawczego, które w postaci pewnego zamysłu, idei, sposobu myślenia i konkretnych praktyk od dawna towarzyszy ludzkości. Manifestuje się w odmiennych formach, kontekstach historycznych i kulturowych, zaś kolejne lata badań ukazują jego rosnące znaczenie i zasadność szerszego wdrażania do procesu postępowania zarówno z przestępcami, jak i ofiarami czy społecznościami lokalnymi. Podejście naprawcze jako pewien sposób myślenia zdaje się również pełniejszą odpowiedzią na spektrum negatywnych następstw przestępczości

czy patologii społecznych, co wdrażane w edukacji może pełnić funkcję profilaktyczną oraz stanowić istotny czynnik zmiany społecznej.

MIĘDZY IDEAŁ A PRAXIS

Chociaż sam termin „sprawiedliwość naprawcza” wyodrębniono dopiero w okolicach lat 70. XX w. (Eglash, 1977), to prekursorów samej idei naprawczości jako reakcji na pogwałcenie zasad można doszukiwać się właściwie już w początkach organizowania się społeczności ludzkich we wspólnoty. Zarówno antropology, jak John Honigmann, jak i kryminology, np. Raymond Michalowski i inni (Gavrielides, 2011, s. 4), wskazują na wyodrębnienie się dwóch typów społeczeństw: tych złożonych, licznych, z wyraźnie zarysowaną, scentralizowaną władzą, wodzostwem, przywództwem, silną rolą autorytetu i terytorialności oraz społeczeństw bardziej rozproszonych terytorialnie, bez stałych ośrodków decyzyjnych i relatywnie mniejszych liczebnie, co implikuje większą rolę relacji krewniaczych.

To właśnie ta druga – zwana inaczej acefaliczną – forma organizacji społecznej jest tą, gdzie szczególnie widoczne były elementy idei sprawiedliwości naprawczej. Nie oznacza to bynajmniej, że tego rodzaju społeczeństwa były wolne od przemocy i brutalności. Przemoc była obecna zwłaszcza wówczas, gdy porozumienie stron czy satysfakcja ofiary okazywały się niemożliwe. Spory, konflikty, wzajemne pretensje znajdowały wtedy rozwiązanie w pojedynkach czy nawet egzekucjach dokonywanych m.in. przez osoby spokrewnione z winowajcą (Fortes i Evans-Pritchard, 1940, s. 5). Gdzie więc tu szukać owej naprawczości, skoro przemoc i kara śmierci zdawałyby się ją wykluczać?

Otóż na sam zamysł naprawczości należałoby spojrzeć nieco szerzej. Sprawiedliwość naprawcza może być rozumiana *sensu stricte*, jako ważny nurt refleksji kryminologicznej, polityki karnej i dziedzin pokrewnych rozwijający się szczególnie od lat 70. ubiegłego wieku po chwilę obecną. Można też spojrzeć *sensu largo*, dostrzegając pewną filozofię podejścia do przestępstwa, przestępcy i ofiary, a także idący za tym określony zestaw wartości i działań podejmowanych wobec wymienionych podmiotów i zjawisk stojący w opozycji do zemsty czy odwetowości. Szersze rozumienie sprawiedliwości

naprawczej będzie zatem określało samą ideę, a nie konkretne fenomeny, strategie czy metody działania naprawczego. Tym samym idea naprawczości może przyjmować rozmaite formy, a rolą kontekstu (czasoprzestrzennego, ideowego, kulturowego itp.) będzie jej stosowne zmaterializowanie w rzeczywistości.

Źródła idei sprawiedliwości naprawczej odnaleźć można więc już w społeczeństwach acefalicznych (np. wśród wielu plemion afrykańskich, jak Konkomba, u australijskich Aborygenów czy arktycznych Inuitów), jak i w dominujących systemach religijnych oraz filozoficznych sięgających jeszcze starożytności. Michał Porowski – sam oraz za innymi autorami – zauważa, że Kościół katolicki znacznie przyczynił się do popularyzacji rozwiązań naprawczych, zwłaszcza od chwili gdy ustanowiono chrześcijaństwo religią cesarstwa rzymskiego, kiedy to prawo rzymskie dostosowywane było do nowej doktryny religijnej. Nie sposób jednak utożsamiać myśl chrześcijańską jedynie z podejściem naprawczym, ponieważ był to równocześnie moment, kiedy na cel wzięto pogan i heretyków, wobec których zemsta miała być szczególnie dotkliwa. Postrzegani byli oni za jeszcze groźniejszych od zbrodniarzy skalanych zdradą główną, czyli zdradą przeciwko całej ludzkości. Stąd podług następców Konstantyna Wielkiego prawa wydane przeciwko poganom winny być „stosowane ze zdwojoną surowością” (Porowski, 1993, s. 14–24), co odzwierciedla esencję podejścia retributywnego. Nie sposób pominąć przy tej okazji zbrodniczych działań inkwizycji, która terrorem i strachem miała eliminować wszelkie przejawy herezji, stosując niejednokrotnie środki podobne do tych, które wcześniej wykorzystywano do brutalnego prześladowania chrześcijan przed reorientacją religijną cesarstwa.

Praca Johna Braitwaite’a i Yana Zhanga (2017) wskazuje, że duże znaczenie dla podejmowania decyzji co do wyboru przez daną społeczność formy odpowiedzi na przewinę ma nie tylko typ społeczeństwa czy wyznanie, ale też migracje, które umożliwiały ekspansję społeczną, ekonomiczną, ale też ideową. Autorzy ci wskazują na ślady naprawczości i mediacji w odniesieniu do szlaku jedwabnego: począwszy od starożytnych Chin i myśli Konfucjusza, a następnie Persji, na coraz bardziej współczesnym Iranie skończywszy, wyznaczając tę część świata jako demarkację linii transmisji idei.

W Europie ślady idei naprawczości, ale i wybaczenia również były obecne w okresie starożytności, przed narodzinami chrześcijaństwa. Odnaleźć je można w pomnikowych dziełach myślicieli i autorów greckich: np. w *Odysei*, gdzie Odyszeusz najpierw bierze krwawy odwet na pretendencjach do tronu Itaki, a gdy przychodzi do ostatecznej konfrontacji z ocalałymi z mściwej rzezi, lecz nadal zdecydowanymi na konfrontację, Zeus posyła Atenę, która przekonuje do zapomnienia odwetu Odyszeusza i uznania go za prawowitego króla, by żyć w dostatku i pokoju. Tego rodzaju działanie bogini mądrości przerywa tym samym spiralę przemocy i odwetu. Elementy naprawczości w postaci mediacji były dość dobrze znane również Rzymianom, którzy choć może sami jej nie stworzyli, to szeroko adaptowali do prawa i sposobów rozstrzygania sporów (Cohen i in., 2020).

Fundamenty wąskiego, współczesnego ujęcia sprawiedliwości naprawczej można więc odnaleźć w genezie formowania się społeczności, systemów religijnych, filozoficznych i szerzej – systemów myślowych i aksjonormatywnych oraz etapach rozwoju kultur i cywilizacji. Poszczególne konteksty stanowiły zaś swoiste ujęcia samej idei, zamysłu sprawiedliwości naprawczej i przyjmowały formy mediacji, przebaczenia, koncyliacji i pojednania oraz naprawczości realizowanej w rozmaitych formach, włączając w to także systemy resocjalizacyjne, penitencjarne czy formy organizacyjne wsparcia postpenitencjarnego (Sitek, 2016).

Pomimo długoletniej obecności idei naprawczości w historii ludzkości z czasem dominować zaczęły formy organizacji społecznej bazujące na scentralizowanych ośrodkach władzy, co implikowało tendencje do utrwalenia retrybucyjnych form i teorii kary. Zastraszenie i groźba odwetu zdawała się sprzyjać utrzymywaniu władzy na coraz większych obszarach i w coraz liczniejszych społecznościach. Retrybucja jest też względnie tańsza, łatwiejsza i szybsza w realizacji aniżeli restoracja, która wymaga więcej zaangażowania wielu podmiotów, czasu i uwagi.

Istotny zwrot, jaki miał miejsce w kontekście dalszego rozwoju i implementacji idei sprawiedliwości naprawczej, zaczął dokonywać się w XVI w., kiedy to człowiek, a nie siły nadprzyrodzone czy wymiar metafizyczny, na powrót stanął w centrum zainteresowania ówczesnych myślicieli. Zaczęły wtedy powstawać w Europie (głównie w Anglii i Niderlandach) pierwsze domy pracy i poprawy,

które często prowadzone były przez osoby duchowne. Kolejne lata przyniosły rozkwit tych form postępowania wobec łamiących normy społeczne, ale także wobec osób społecznie nieprzystosowanych, znajdujących się w rozmaitych kryzysach życiowych lub dotkniętych wykluczeniem społecznym.

W okresie oświecenia dokonał się kolejny istotny zwrot. Tym razem związany był on ze zmianą w samym myśleniu o człowieku i źródłach przestępczości oraz racjonalistycznym zainteresowaniem „tajemnicą zła” (łac. *mysterium iniquitatis*), czyli ogólnie rzecz biorąc, istotą, źródłem zła i nieprawości w świecie. Wkład oświecenia w refleksję na ten temat nie tylko zainspirował kolejne pokolenia filozofów (Pendlebury, 2010), ale i ówczesne postępowanie względem przestępców. Stopniowo przestawali być oni postrzegani jako jednostki bezwiednie opętane przez siły nieczyste, które skłaniały ich do popełniania przestępstw. Coraz częściej natomiast dopatrywano się możliwości ich moralnej przemiany: nie tylko na drodze religijnej, ale także za pośrednictwem pracy, edukacji, wychowania czy innych środków oddziaływania zmierzających ku przywróceniu ich do niepatologicznego funkcjonowania społecznego, czemu towarzyszyły coraz wnikliwsze analizy i badania. Tym samym bezwzględna kara śmierci czy tortur – nawet za drobne występki – zaczęła ustępować łagodniejszym formom kary kryminalnej (Foucault, 1993). Wtedy też krystalizowały się idee psychospołecznej rehabilitacji czy resocjalizacji (choć jeszcze nienazywanych wtedy wprost), co stanowiło pożywkę dla rozkwitu idei sprawiedliwości naprawczej. Wespół z rozwojem nauki i jej dyscyplin, a tym samym nowych metod poznania, przez kolejne stulecia nabierała ona coraz większego znaczenia w pracy z przestępcami, istotnie wpływając na obecne praktyki w obrębie resocjalizacji.

Z czasem też coraz bardziej dostrzegano, że natura ludzka dalece wykracza poza redukcjonistyczny dualizm dobra i zła, a etiologia przestępczości jest zdecydowanie bardziej złożona, aniżeli przypuszczano. Odwetowość stawała się coraz mniej zasadna z punktu widzenia zapobiegania przestępczości. Przede wszystkim z perspektywy kolejnych badań wskazujących na szereg negatywnych konsekwencji brutalnych kar cielesnych czy nawet izolacji jako formy odbywania kary za przestępstwo (Porowski, 1993, s. 8).

Na drodze wypracowywania kolejnych rozwiązań i testowania różnych filozofii w kształtowaniu polityk karnych świat zachodni oscylował głównie

między retributywizmem, punitywizmem, manageryzmem i naprawczością, gdzie każdy z tych nurtów do dziś znajduje swoich zwolenników i przeciwników. Reakcją na przewiny mógł być odwet, zemsta, naznaczenie sprawców (ang. *labelling*), ale też naprawa wyrządzonych krzywd i pojednanie z ofiarą. Nie wchodząc jednak w sam dyskurs na temat filozofii kary, z punktu widzenia resocjalizacji szczególnie twórcza i inspirująca wydaje się właśnie sprawiedliwość naprawcza. Odejście od potępienia sprawcy znajduje odzwierciedlenie w niektórych obecnych systemach penitencjarnych, np. niderlandzkich czy skandynawskich, gdzie fundamentem procesu rehabilitacji jest zasadnicza zmiana podejścia do skazanego i funkcji kary. Już sama przestrzeń, w której odbywa się karę, jest możliwie najbardziej zbliżona do warunków wolnościowych, dzięki czemu wypracowywane mechanizmy przystosowawcze zdecydowanie ułatwiają późniejszą adaptację w środowisku wolnościowym. W odróżnieniu od modelu skupionego na nadzorze i karaniu, Skandynawowie stawiają na upodmiotowienie, obronę godności człowieka, aktywizację i reintegrację skazanych. William Rentzmann określał to mianem normalizacji, która obok otwartości (jako remedium na skutki przebywania w instytucji totalnej) i odpowiedzialności (przełamującej paternalistyczną wizję zakładu karnego) stanowi trzon nowoczesnej filozofii więziennictwa (Rentzmann, 1996, s. 58–60).

Innowacje w podejściu do resocjalizacji w ostatnich latach wiążą się również z pozytywnym myśleniem o człowieku; jego możliwościach, potencjałach, talentach (Konopczyński, 2014), wbrew utrzymującej się przez lata Hobbesowej koncepcji umowy społecznej opartej na pesymizmie antropologicznym (Kimla, 2016, s. 163). Jak zauważa Rutger Bregman, „ludzie mają głęboko zakorzoną awersję do przemocy” (Bregman, 2020, s. 258). Takie myślenie o człowieku jako istocie nie tyle walczącej, co współdziałającej społecznie koresponduje z ideą sprawiedliwości naprawczej. Postrzeganie jednostki w kategorii integralnego elementu społeczeństwa określa jego zdolność do rehabilitacji, gdy naruszy obowiązujące normy, co może wynikać z uwarunkowań osobistych, indywidualnych, jak i społecznych. Nowoczesne społeczeństwo oczekuje poprawy w postaci niepowrotności do przestępczego stylu życia. Stąd, równie jak zindywidualizowana terapia i edukacja przestępcy, ważne jest zadbanie o środowiskowe determinanty jego funkcjonowania. Kiedy wiodącą formą

i funkcją kary jest odwet i izolacja, trudniej wdrażać programy o charakterze reintegracyjnym, zwłaszcza gdy przepełnienie zakładów karnych (Łuczak, 2016, s. 106) niejednokrotnie dodatkowo narusza podstawowe prawa skazanych związane z warunkami odbywania kary. Należy nadmienić, że przestępczość najczęściej odnosi się do osób bliskich, spokrewnionych, z bliższego lub dalszego otoczenia sprawcy. Inkarceracja zatem nie rozwiązuje faktycznych problemów społecznych wynikających z przestępczości, a stanowi jedynie plaster na ranę, co wciąż skutkuje wysoką recydywą. Ponadto koncepcje punitywne zdawały się zaniedbywać ofiary przestępstw i szkody społeczne pozostawały nienaprawione.

Podejście naprawcze cechuje się natomiast zupełnie inną filozofią w postrzeganiu samego problemu, jak i relacji sprawcy do ofiary oraz społeczeństwa. Wymaga jednak dodatkowych starań, profesjonalizacji, odpowiedniej infrastruktury i nakładów finansowych by było skuteczne. Punktem wyjścia dla rozwoju i pielęgnowania idei naprawczości w kontekście rozumienia sprawiedliwości jako podstawowej wartości życia społecznego (Wang, 2016, s. 5) może być krytyka stanowiska, jakoby zaostrzanie kar przekładało się na poprawę bezpieczeństwa: „(...) wydłużanie kar pozbawienia wolności nie zmniejsza prawdopodobieństwa powrotu do przestępstwa, a wręcz przeciwnie, prowadzi do odwrotnego w stosunku do zamierzeń skutku, tzn. do skracania pobytów na wolności” (Kosonoga-Zygmunt, 2018, s. 65), na co zresztą zwracano uwagę już w latach 80. (Siemaszko, 1983, s. 42) i 90. XX w. (Skotnicki, 1993, s. 29). Niektóre współczesne propozycje rozwiązań prawnych wciąż skłaniają się ku zaostrzeniu prawa – np. wobec nieletnich, jak miało to miejsce podczas próby przyjęcia w Polsce *Rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw* w 2019 r. O ile w pewnych przypadkach zasadne jest surowe i przykładne karanie, tak ten projekt nie tylko został uznany za niezgodny z polską konstytucją, ale nie uzyskał przychylności Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, która krytykowała go za eliminowanie wychowawczego celu kary, a także niezgodność z fundamentalnymi postanowieniami *Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Obywatela*.

Chociaż tradycje naprawczości sięgają jeszcze systemów religijnych (Amjad i Riaz, 2019, s. 100–104) czy autochtonicznych społeczności acefalicznych, to pierwszym badaczem, któremu w latach 70. XX w. przypisuje

się wprowadzenie tego terminu do dyskursu naukowego, był Randy Barnett (Maroń, 2011, s. 112). Jednym z ważniejszych momentów dla ożywienia dyskursu o rekuncyliacji i naprawczości były wydarzenia lat 90. XX w. związane ze zmianą systemową w Republice Południowej Afryki, kiedy polityka apartheidu zaczęła ustępować demokratyzacji (Radzik i Colleen, 2020). Podobną inspiracją była sytuacja w ówczesnej Jugosławii, gdzie można mówić o zbiorowych traumach wywołanych działaniami wojennymi i terrorystycznymi. Poziom resentymetu i prawdopodobieństwo wybuchu niekontrolowanych aktów odwetu były na tyle wysokie, że należało ustanowić prawne instrumenty i strategię stopniowego godzenia starego i nowego porządku, inną aniżeli odwet.

W latach 70. XX w., Albert Eglash, psycholog zajmujący się badaniem osadzonych, dostrzegł potrzebę ich restytucji w sensie psychologicznym. Niedługo później naprawianie szkód uznał za jeden z ważniejszych czynników w procesie readaptacji społecznej (Eglash, 1977), co stanowiło psychologiczne podwaliny obecnych rozwiązań. Eglash był też jednym z pionierów wdrażających ideę sprawiedliwości naprawczej i rekuncyliacji w postaci projektów bazujących na pojednaniu sprawcy i ofiary. Podobne programy były wdrażane kolejno w Stanach Zjednoczonych, Nowej Zelandii i w ramach państw Organizacji Narodów Zjednoczonych, które przyczyniły się w ten sposób do szerszej implementacji podobnych rozwiązań programowych na świecie. Wzrost zainteresowania sprawiedliwością naprawczą zauważa się też w stale rosnącej liczbie publikacji naukowych. W latach 80. XX w. odnotowuje się coraz liczniejsze wzmianki na temat sprawiedliwości naprawczej, podczas gdy od lat 90. zauważalne jest już znaczne ożywienie interdyscyplinarnego dyskursu – zarówno w obrębie resocjalizacji, filozofii kary, jak i polityki karnej (Ngram 2021). Wiek XXI cechuje się już postępującą rewizją dotychczasowych strategii postępowania wobec przestępców, co przekłada się na konkretne rozwiązania, zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej. Tym samym odwieczna idea sprawiedliwości naprawczej zaczęła znajdować coraz powszechniejsze zastosowanie w obszarze *praxis*, stopniowo wkraczając również w obszar wychowania kolejnych pokoleń do swoistego rozumienia sprawiedliwości. To z kolei każe myśleć o naprawczości w kategoriach dalece wykraczających poza obszar penitencjarystyki.

SPRAWIEDLIWOŚĆ NAPRAWCZA: ISTOTA I DOBRE PRAKTYKI

W odróżnieniu od retributywizmu, skupiającego się na sprawiedliwym odwecie, lub punitywizmu, wyrażającego się w tendencji do „szerokiego posługiwania się instrumentami przewidzianymi w normach prawa karnego” (Stańdo-Kawecka, 2020, s. 27), sprawiedliwość naprawcza skupia się na doznanej krzywdzie, ofercie, rehabilitacji sprawcy, a nie tylko konieczności jego ukarania. W ten sposób dąży się do zniwelowania skutków doznanych krzywd, jak również naprawienia szkód wyrządzonych przez sprawcę. Nie przyjmuje on postawy biernej, ale jest aktywnie zaangażowany na poziomie refleksji i działania w kierunku zadośćuczynienia. Może to przyjmować formę symboliczną – listu, eseju napisanego do ofiary, ale też rekompensaty pieniężnej lub świadczenia określonej pomocy czy pracy. Ma to na celu wywołanie poczucia odpowiedzialności za niewłaściwie podjęte decyzje, ale też indukowanie działania pożądanego społecznie, na rzecz wspólnoty, lokalności.

Ze względu na konieczność podjęcia szerzej zakrojonych działań przez prokuratora, obrońcę, mediatora, psychologa, reprezentantów społeczności lokalnej, a wreszcie samą ofiarę i sprawcę, taka forma realizowania sprawiedliwości jest zdecydowanie bardziej pracochłonna i nie zawsze możliwa. Tym samym dokonuje się przeniesienie punktu ciężkości z kontroli państwa na podmioty pozarządowe oraz odejście od dyscyplinująco-naznaczającej funkcji wymiaru sprawiedliwości w stronę destygmatyzacji i reintegracji społecznej. Jak zauważył Thomas Marshall (1999), realizowanie sprawiedliwości naprawczej jest równocześnie długim i żmudnym procesem komunikacyjnym, w którym uczestniczą wszystkie strony dotknięte przestępstwem w poszukiwaniu właściwej odpowiedzi na powstałe w jego wyniku potrzeby.

Co więcej, jak wskazuje Fernanda F. Rosenblatt, realizacja sprawiedliwości naprawczej dokonuje się dzięki zaangażowaniu rozlicznych społeczności: poczynawszy od rodziny, przez społeczności lokalne, szkołę, skończywszy na kręgach zawodowych czy zainteresowań. Autorka wyznacza w ten sposób dwa bieguny myślenia o naprawczości: minimalistyczny – ograniczający się do działań zorientowanych na kwestie po popełnieniu przestępstwa – oraz maksymalistyczny – obejmujący wszelkie działania w rozmaitych społecznościach

jako formę specyficznej odpowiedzi na zachowania przestępcze i niepożądane (Rosenblatt, 2015, s. 7–8). Idąc dalej za Braithwaitem, Rosenblatt wskazuje, iż sprawiedliwość naprawcza nie jest tylko kolejną reformą systemu sądownictwa karnego, ale zasadniczą transformacją całego wymiaru sprawiedliwości, sposobu funkcjonowania rodziny, zachowania w miejscach pracy, nauki czy praktyk politycznych (idem, 8).

Sprawiedliwość naprawcza dokonuje jeszcze jednego istotnego zwrotu. Retrybutywne podejście zakłada niemal całą odpowiedzialność za orzeczenie winy, realizację kary i wsparcie po jej odbyciu po stronie państwa, a restoratywne przenosi część odpowiedzialności na wspólnotę. Władza państwowa jest więc częściowo przeniesiona na władzę społeczną (Piątek, 2015, s. 23). Ten zwrot znajduje odzwierciedlenie w coraz powszechniej stosowanych negocjacjach i mediacjach, zwłaszcza gdy postępowania sądowe trwają dość długo i są kosztowne. Na rynku pojawia się ponadto coraz więcej podmiotów pozarządowych uprawnionych do takich działań, co sprzyja optymalizacji czasu i ponoszonych kosztów.

Na przestrzeni XX i XXI w. można mówić o ukształtowaniu się przynajmniej kilku form naprawczości. Jedną z częściej stosowanych (również w odniesieniu do nieletnich) są mediacje (Staniszek, 2018). Mediacje mogą przyjmować różne formy (Gójska, 2013), np. konferencji sprawiedliwości naprawczej czy tzw. kręgów rekoncyliacyjnych. W kontekście anglosaskim są to tzw. *peacemaking circles* lub *circle courts*. W Polsce sprawiedliwość naprawczą pod postacią mediacji zaczęto wdrażać na coraz większą skalę ok. lat 90. XX w. Wtedy też pojawiają się liczne publikacje, które przeniosły dotychczasowe ideały i refleksje teoretyczne na grunt praktyczny. W Polsce instytucja mediacji zaczęła być stosowana najpierw w sprawach o czyny karalne nieletnich (Czarnecka-Działuk i Wójcik, 1999, s. 7–8), by następnie poszerzać swój zakres o inne obszary. Nie tylko okres transformacji ustrojowej przyniósł szereg zmian w Polsce, ale również akcesja Rzeczypospolitej do Unii Europejskiej. Obecnie we wspólnocie europejskiej obowiązują *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej* (Mazowiecka, 2015), które dotyczą m.in.: mediacji, norm minimalnych w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw, konferencji sprawiedliwości naprawczej czy innych form i programów sprawiedliwości naprawczej aniżeli mediacja. Zalicza się do

nich np. konferencje grupowe (rodzinne, społecznościowe), koła orzekające czy rady naprawcze (idem, s. 76).

Na popularyzację rozwiązań naprawczych wpłynęła także koncepcja *diversion* zaczerpnięta z USA, Anglii i Walii. Koncepcja ta zakłada przekierowanie postępowania – zwłaszcza gdy dotyczy ono młodzieży zagrożonej demoralizacją – na inne tory niż proces karny. Postępujący wzrost przestępczości na przełomie lat 60. i 70. XX w. w USA skierował uwagę badaczy na konieczność zastosowania innych środków oddziaływania na przestępców (zwłaszcza młodocianych), niż te uwzględnione w dość punitywnym jak naówczas systemie karnym USA. Równolegle popularność zdobywały koncepcje stygmatyzacji i etykietowania, co sprzyjało tendencjom deinstytucjonalizacji i przeniesieniu form oddziaływania – zwłaszcza wobec nieletnich – z systemu karnego na społeczności lokalne, co miało m.in. przeciwdziałać naznaczeniu społecznemu (Kołakowska-Przełomiec i Wójcik, 1990, s. 13–17). W wyniku takiej reorientacji coraz częściej umarzano sprawy nieletnich w sądach rodzinnych, ale i zainteresowano się samym środowiskiem rodzinnym, szkolnym, a także rozwijano badania w zakresie przyczyn występowania przestępczości.

Równie istotne co konfrontacja stron i mediacja w celu zażegnania konfliktu wydaje się zapobieganie ich dalszego występowania w przyszłości. Wspomniane wcześniej wsparcie i oddziaływanie wspólnoty może przekładać się na większą kontrolę społeczną (np. bliskich, znajomych sprawcy, jego najbliższego środowiska) (Amjad i Riaz, 2019, s. 101), co stanowić będzie dodatkowy czynnik chroniący. Tego rodzaju rozwiązania zaczęły być stosowane głównie wówczas, gdy różnice kulturowe były na tyle duże, że powodowały niezrozumienie i konflikty – jak miało to miejsce w odniesieniu do rdzennej ludności amerykańskiej, w przypadku której rekoncyliacja była możliwa jedynie poprzez silnie zindywidualizowane podejście i uwzględnienie wielu czynników kontekstualnych. Celem powstawania kręgów społecznych stanowiących element systemu kontroli społecznej jest też harmonizowanie napięć społecznych, co ma skutkować propagowaniem pokoju i zgody w lokalnych wspólnotach. Specyfika różnic kulturowych wydaje się na tyle subtelna, że standardowe środki karne mogą okazać się nieadekwatne lub nieskuteczne w rozwiązywaniu sporów i reagowaniu na przestępczość. Na ten wspólnotowy aspekt zwraca ponadto uwagę Anna Stypuła (2010), która zajmowała się

kręgami rekoncyliacyjnymi wśród australijskich Aborygenów czy kanadyjskich Indian. Autorka podkreśla, że sprawiedliwość naprawcza w gruncie rzeczy jest sprawiedliwością wspólnotową, gdzie instrumenty państwa zawodzą. Czasem publiczna i symboliczna debata może być bardziej dotkliwa dla ofiary aniżeli sam pobyt w więzieniu, co podaje za Kentem Roachem, wpisując się w dyskurs o karze symbolicznej (ibidem, s. 176). Kay Pranis i Barry Stuart (2003) zwracają natomiast uwagę na rolę budowania relacji międzyludzkich i szczególną rolę komunikacji społecznej poprzez stosowanie tzw. *peace-making circles*, a tego rodzaju rozwiązania znajdują zastosowanie zarówno w sprawach cywilnych, jak i karnych.

Omawiane podejście znajduje zastosowanie w obrębie społeczności lokalnej, ale może koncentrować się na samej rodzinie (ang. *community and family group conferencing*) – to uszczegółowione podejście najczęściej ma zastosowanie w kontekście nieletnich dotkniętych lub zagrożonych demoralizacją. W odróżnieniu od konferencji naprawczych i mediacji, gdzie ze względu na charakter przestępstwa może być zaangażowana policja i inne organy państwowe, zazwyczaj ogranicza się ono do węższego zakresu działań, a specyfika i skala przewinień jest jeszcze na tyle nieznaczna, że forma ta pełni zarazem funkcję profilaktyczną.

Wynikiem powyższych oddziaływań może być rozwiązanie polegające na wymogu naprawienia wyrządzonej szkody, o ile to oczywiście możliwe i charakter szkód jest odwracalny. Przyjęcie takiego rozwiązania jest zazwyczaj silnie skontekstualizowane i zależy od samej ofiary – jej woli zastosowania takiego rozwiązania, jak również kalibru popełnionego przestępstwa. Nie można przy tym zapominać o formalnych uprawnieniach pokrzywdzonych przestępstwem (Bieńkowska i Mazowiecka, 2011).

O aspekcie naprawczym, ale też resocjalizacyjnym zarazem można mówić w sytuacji, gdy przestępcy świadczą pracę *stricte* na rzecz społeczności dotkniętej konsekwencjami ich czynów. Wśród funkcjonujących form rekonyliacji warto jeszcze wspomnieć o zwykłych przeprosinach, które mają istotny walor autorefleksyjny. Podobnie oddziałują praktyki związane z komemoracją traumatycznych wydarzeń i organizowaniem miejsc pamięci (zwłaszcza po konfliktach zbrojnych); stosowanie amnestii wobec skazanych i osadzonych, prowadzenie lustracji polityków, jak i zasądzenie reparacji wojennych czy

stanowienie programów odbudowy gospodarki finansowanych przez odpowiedzialne podmioty. Wachlarz znanych form realizacji idei sprawiedliwości naprawczej można więc odnieść zarówno do samych jednostek, jak i rodzin, wspólnot lokalnych oraz wspólnot ponadnarodowych.

ZASADNOŚĆ NAPRAWCZOŚCI W KONTEKŚCIE PROFILAKTYKI I RESOCJALIZACJI

Współczesne podejście do resocjalizacji przestępców zakłada oddziaływanie profilaktyczne (Bocheńska-Włostowska, 2016), działania w trakcie odbywania kary i w fazie postpenitencjarnej (Piątek, op. cit.). Według niektórych „głównym ‘panaceum’ na udaną readaptację w warunkach izolacji jest rozpoznanie i ustalenie przyczyn, jakie doprowadziły osadzonego do konfliktu z prawem i podjęcie stosownych działań korygujących postawy i wyrównujących deficyty skazanych” (Futyma, 2018, s. 7). Równie ważne jest przygotowanie do fazy postpenitencjarnej poprzez kontakty z rodziną, zaangażowanie podmiotów zewnętrznych, w tym potencjalnych pracodawców czy instytucji edukacyjnych.

Pomimo realizowania tych działań wskaźniki recydywy są nadal wysokie. Może właśnie z tego powodu należałoby przywołać komunikacyjny aspekt naprawczości związany z rekonstrukcją naruszonych więzi społecznych, a także świadomości i społecznej percepcji eksdewiantów. U progu XXI w. Beata Czarnecka-Działuk i Dobrochna Wójcik (2001, s. 11) zwracały uwagę na wyodrębnienie trzech wspomnianych tu głównych modeli postępowania wobec przestępców, jakimi są: model retrybutywny, rehabilitacyjny (lub inaczej resocjalizacyjny) oraz model sprawiedliwości naprawczej. O ile wyodrębnienie modelu retrybutywnego jest uzasadnione, o tyle rozróżnienie dwóch pozostałych – zwłaszcza w kontekście rozwoju nowych koncepcji pedagogiki resocjalizacyjnej – wydaje się coraz bardziej umowne. Krystalizacja tzw. nowej resocjalizacji (Michel, 2017) oraz rozwój nowych paradygmatów w resocjalizacji powodują zanikanie granic między oddziaływaniem resocjalizującym a naprawczym – zarówno w zakresie stosowanych metod, strategii kreatywnych, jak i zaangażowania społeczności lokalnych. Jako że współczesna

resocjalizacja zdaje się przyjmować perspektywę coraz bardziej holistyczną i nie obejmuje jedynie przestrzeni penitencjarnej, a uwzględnia także szerokie spektrum oddziaływań na różnych poziomach profilaktyki, coraz bardziej zasadne wydaje się wdrażanie elementów naprawczości do obszarów poprzedzających popełnienie czynu zabronionego. Sprawiedliwość naprawcza może z powodzeniem być stosowana już na etapie rozwiązywania konfliktów szkolnych czy rówieśniczych, co może skutkować zasadniczą zmianą w postrzeganiu funkcji kary, ale również samej idei sprawiedliwości. Wielu badaczy, jak chociażby Agnieszka Lewicka-Zelent, zauważa, iż wychowanie do określonego rozumienia sprawiedliwości leży w obrębie zainteresowania pedagogiki (Lewicka-Zelent, 2013, s. 31) właściwie od początków jej powstania jako refleksji i dyscypliny naukowej. Jak podaje autorka, wychowanie do sprawiedliwości naprawczej dostrzega się u relatywnie niewielu autorów, takich jak Johann Herbart czy Janusz Korczak (ibidem, s. 30–31), co otwiera szerokie pole do działania także w ramach pedagogiki resocjalizacyjnej. Z pomocą pedagogice przychodzą kolejne badania – również w ramach innych dziedzin – mogące uzasadnić wzbogacenie oddziaływań pedagogicznych o elementy związane z sprawiedliwością naprawczą. To również konkretne metody i strategie oddziaływania, które z coraz większym powodzeniem są stosowane w nieco innych obszarach, często wobec osób dorosłych.

Jako że oddziaływania tego rodzaju w dużej mierze wiążą się z procesami komunikacyjnymi, użyteczna może być metoda budowania relacji Thomasa Gordona, jak i wszelkie treningi komunikacji interpersonalnej i empatii. Nie tylko osadzeni, ale i osoby niedostosowane, wykluczone społecznie przebywające na wolności często wykazują trudności we właściwym nazywaniu doświadczanych emocji, co może generować lęk i niezrozumienie. Zjawisko to nasila się zwłaszcza w warunkach długoletniego osadzenia. Resocjalizacja i readaptacja wymagają natomiast zbudowania nowych relacji, bazujących na roli eksdewianta. W świetle stygmatyzacji i naznaczenia społecznego jest to zadanie trudne, chociaż wspomniane skandynawskie przykłady inkluzyjnego i destygmatyzującego podejścia do skazanych czy praktyki restoratywne wobec nieletnich pokazują skuteczność w ograniczaniu recydywy (Kirby, 2020).

Na ten wynik wpływa oczywiście wiele dodatkowych czynników, takich jak efektywność działania podmiotów pomocowych, pluralizm usług społecznych

czy uwarunkowania socjoekonomiczne. A zatem stanowi to także wyzwanie dla pomocy społecznej, która ma za zadanie „rozpoznanie interakcji między poszczególnymi aktorami, określenie rodzaju i znaczeni wzajemnych wpływów” (Felczak, 2020, s. 111). Pojawia się ponadto konieczność przeprowadzenia właściwej diagnozy środowiska skazanego pod kątem możliwości wdrożenia dialogu sprawca–ofiara. Pracownik socjalny powinien minimalizować obawy społeczne przed eksdewiantem, co może być realizowane m.in. przez edukację środowiskową, animację wspólnoty i instytucji środowiska lokalnego, jak i zacieśnienie współpracy kurateli i ośrodków pomocy społecznej (ibidem, s. 118–122).

Praktyka jednak pokazuje, że po odbyciu kary nadal wiele krzywd pozostaje bez zadośćuczynienia, nawet symbolicznego. Joanna Felczak formułuje więc liczne zalecenia dla pracy środowiskowej, szczególnie z rodziną skazanego. Według zasady wczesnego reagowania pracę należy zacząć możliwie najszybciej. Istotne są edukacja, przygotowanie środowiska i sąsiedztwa skazanego do jego wyjścia na wolność, stały monitoring efektywności udzielanej pomocy, wymiana doświadczeń i wiedzy we współpracy specjalistów z różnych dziedzin i instytucji. Ponadto podejście do eksdewianta winno opierać się na wzajemnym poszanowaniu, nie mniejszym niż szacunek wobec innych beneficjentów usług socjalnych (ibidem, s. 138–140).

Zalecenia te wydają się znajdować potwierdzenie w badaniach Dana Reisela (2020) dotyczących działania mózgowi klinicznie zdiagnozowanych przestępców psychopatów osadzonych w zakładzie karnym Wormwood Scrubs w Wielkiej Brytanii. Cel badania dotyczył neurologicznych przyczyn przestępczości. Zauważono u osadzonych spore deficyty w aktywności ciała migdałowatego odpowiedzialnego m.in. za empatię i lęk. Reisel odniósł swoje wyniki do badań Elizabeth Gould z Princeton University nad neurogenezę, czyli tworzeniem nowych komórek nerwowych. Okazało się, że brak społecznej stymulacji i izolacja mogą powodować agresję, powtarzalność schematów behawioralnych, asocjalność. Socjalizacja natomiast sprzyja zapamiętywaniu, uczeniu się oraz neurogenezie. Choć zdolności komunikacyjne i empatia budowane są najintensywniej w dzieciństwie, to okazuje się, że człowiek jest zdolny do regeneracji komórek nerwowych także w okresie dorosłości. Mózg jest jednak bardzo wrażliwy na stres w otoczeniu. Hormony stresu

(glikokortyzole) bowiem hamują neurogenezę. W przypadku izolacji skazanych może to skutkować mniejszymi zdolnościami adaptacyjnymi, a warunki silnej izolacji wręcz upośledzają rozwój mózgu (ibidem). Społeczna rehabilitacja w sensie rekonyliacji nabiera więc szczególnego znaczenia, bo oznacza realną „rehabilitację” komórek nerwowych, w tym struktur odpowiedzialnych za empatię i współodczuwanie, co może działać prewencyjnie względem recydywy.

Reisel zauważa tym samym konieczność zmiany sposobu myślenia o skazanym. Twierdzi on, że jednym ze sposobów na stwarzanie warunków do zmiany, reintegracji jednostki, jest budowanie odpowiedniej przestrzeni, właściwe aranżowanie środowiska (naturalnego, rodzinnego, ogólnospołecznego) i odnoszenie się do osadzonych z należyтым szacunkiem dla godności. Warto też zadbać o to od najwcześniejszych lat, aby uniknąć transferu trudności okresu szkolnego wynikających z ograniczonych umiejętności społecznych do izolacji więziennej w życiu dorosłym. Ponadto podejście restoratywne może być swobodnie stosowane w rozwiązywaniu konfliktów szkolnych, bowiem uczniowie biorący udział w pokojowych konferencjach naprawczych są mniej agresywni, mają lepsze oceny, kształtują umiejętności negocjacyjne, słuchania i bycia słuchanym, współodczuwania, a przede wszystkim lepszego zrozumienia funkcji kary i roli zadośćuczynienia.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Powyższa analiza w pierwszej kolejności nakreśla genezę samej idei sprawiedliwości naprawczej sięgającej jeszcze społeczeństw acefalicznych, dominujących systemów religijnych czy dorobku cywilizacji starożytnych. Idea ta znajduje różne formy urzeczywistnienia w postaci praktyk naprawczych, które, aktualizowane, coraz chętniej stosowane są także współcześnie. Kolejne badania z różnych dziedzin naukowych wskazują na zasadność implementacji idei sprawiedliwości naprawczej, w odróżnieniu od punitywnego czy retributywnego modelu postępowania z przestępcami. Perspektywa ta może też znacznie ubogacić dotychczasowe oddziaływania w paradygmacie resocjalizacyjnym, który sam zdaje się ewoluować w kierunku podejścia integracyjnego,

holistycznego. Stopniowa reorientacja wymiarów sprawiedliwości, powodująca jego przekształcenie z modelu retrybucyjnego na naprawczy, wyznacza szczególne wyzwania dla nauk prawnych, penalnych, ale i pedagogiki resocjalizacyjnej, która winna obejmować uwarunkowania jeszcze przed wystąpieniem czynu zabronionego. Wychowawczy potencjał podejścia naprawczego ukazuje ponadto, że nie jest ono jedynie ideą, modelem czy strategią postępowania, ale pewnym sposobem myślenia o czynie zabronionym, sprawcy, ofierze, a także roli społeczności lokalnej w odpowiedzi na przewinę. Może się to zarówno przekładać na zmianę strategii radzenia sobie z faktem łamania prawa i norm społecznych, jak i inspirować zmiany w wymiarze sprawiedliwości. Zmiany te właściwie już częściowo zachodzą. Wyrażają się m.in. w postępującej implementacji rozwiązań o charakterze koncyliacyjnym, medyjnym, reintegracyjnym i naprawczym – choć głównie w zachodnich systemach penitencjarnych. W tej perspektywie skuteczność przeciwdziałania przestępczości nie tylko zależy od działań przed, w trakcie i po odbyciu kary, ale również implikuje konieczność wdrażania oddziaływań w szerszym kontekście społecznym: na podstawie więzi, relacji i właściwej komunikacji na osi sprawca–ofiara–społeczeństwo (Paul i Borton, 2017). Skuteczność będzie zależała również od jakości komunikacji i współpracy badaczy, specjalistów, politycznych decydentów, jak i podmiotów tzw. trzeciego sektora, a szczególnie społeczności lokalnych.

Podsumowując powyższe, sprawiedliwość naprawcza przedstawia się jako znaczący i naukowo uzasadniony kierunek w rozwoju myśli i postępowania wobec łamania prawa i naruszania norm społecznych. Jednak oprócz szans i nowych możliwości, jakie stwarza w tym zakresie, jej implementacja stawia szereg wymagań, których spełnienie wymaga kolejnych pogłębionych badań i szeroko zakrojonych działań w dłuższej perspektywie czasowej.

REFERENCES

- Amjad, S. i Riaz, N. (2019). *The concept and scope of restorative justice system: Explaining history and development of the system for the immediate need of society*. „International Journal of Law”, nr 5(1) s. 100–104.
- Bieńkowska, E. i Mazowiecka, L. (2011). *Uprawnienia pokrzywdzonego przestępstwem*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Bocheńska-Włostowska, K. (2016). *Praca i rola pedagoga ulicy i streetworkera z odwołaniem do komunikacji społecznej i mediów*. W: M. Kuskowski i K. Bocheńska-Włostowska. *Zraniony duch i zagrożone ciało. Resocjalizacja XXI wieku w perspektywie interdyscyplinarnej*. Kraków: Impuls.
- Cohen, I. (red.) (2020). *Ancient Roots of ADR: A Brief Sketch of the Early History of Mediation*, <https://miamibusinesslitigators.com/a-history-of-mediation.html> (dostęp: 29.11.2020)
- Bregman, R. (2020). *Homo Sapiens. Ludzie są lepsi, niż myślisz*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Czarnecka-Działuk, B. i Wójcik, D. (1999). *Mediacja. Nieletni przestępcy i ich ofiary*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Idem (2001). *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań*. Warszawa: Typografia.
- Eglash, A. (1977). *Beyond Restitution-Creative Restitution*. W: J. Hudson i B. Galaway (red.). *Restitution in Criminal Justice: A Critical Assessment of Sanctions*. Lexington Mass.: Lexington Books.
- Felczak, J. (2020). *Praca socjalna z więźniami i ich rodzinami*. Warszawa: Difin.
- Fortes, M. i Evans-Pritchard, E.E. (1940). *African Political Systems*. London: Oxford University Press.
- Foucault, M. (1993). *Nadzorować i karać*. Warszawa: Aletheia.
- Futyma, G. (2018). *Formy pomocy osobom skazanym, opuszczającym jednostki penitencjarne*. Kraków: ROPS.
- Gójska, A. (2013). *Mediacja w postępowaniu cywilnym w Polsce w statystykach Ministerstwa Sprawiedliwości*. „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, nr 22, s. 9–128.
- Hołyst, B. (2011). *Wiktymologia*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Lewicka-Zelent, A. (2013). *Uwarunkowania gotowości nieletnich do zadośćuczynienia w paradygmacie sprawiedliwości naprawczej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Plątek, M. i Fajst, M. (2005). *Sprawiedliwość naprawcza: idea, teoria, praktyka*. Warszawa: Liber.
- Pranis, K. i Stuart, B. (2003). *Peacemaking Circles. From Crime to Community*. St. Paul, MN: Living Justice Press.

- Staniszek, M. (2018). *(Nie)wykorzystywanie mediacji w sprawach nieletnich*. „Resocjalizacja Polska”, nr 15, s. 151–162.
- Stypuła, A. (2010). *Kręgi rekonyliacyjne. Sprawiedliwość naprawcza w służbie wspólnoty*. „Studia socjologiczne”, nr 4(199), s. 171.
- Kimla, P. (2016). *Umowa społeczna współcześnie*. „Miscellanea Historico-Iuridica”, nr 15(2), s. 159–167.
- Kirby, E. *How Norway turns criminals into good neighbours*, <https://www.bbc.com/news/stories-48885846> (dostęp: 29.11.2020).
- Kosonoga-Zygmunt, J. (2018). *Recydywa jurydyczna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości.
- Kołąkowska-Przełomiec, H. i Wójcik, D. (1990). *Selekcja nieletnich przestępców w sądach rodzinnych*. Warszawa: Ossolineum.
- Konopczyński, M. (2014). *Twórcza resocjalizacja: zarys koncepcji rozwijania potencjałów*. „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)”, nr 7, s. 13–28.
- Łuczak, E. (2016). *Współczesne problemy resocjalizacji penitencjarnej i ich minimalizowanie*. „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, nr 35(2), s. 105-114. DOI: 10.17951/lrp.2016.35.2.105.
- Maroń, G. (2011). *Sprawiedliwość naprawcza a retrybutywizm w odpowiedzialności karnej*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza”, nr 71(10), s. 111–130.
- Marshall, T.F. (1999). *Restorative Justice: An Overview*. Londyn: Home Office.
- Mazowiecka, L. (red.) (2015). *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Michel, M. (2017). *Zmiana myślenia o procesie resocjalizacji i osobach niedostosowanych społecznie w świetle zmian paradygmatów w polskiej myśli resocjalizacyjnej. Nurt „nowej resocjalizacji”*. Polska Myśl Pedagogiczna III.
- Restorative justice. w NgramViewer by Google, <https://books.google.com/ngrams> (dostęp: 18.07.2021).
- Rosenblatt, F.F. (2015). *The Role of Community in Restorative Justice*. Londyn: Routledge.
- Opinia do projektu ustawy o zmianie ustawy Kodeks Karny i niektórych innych ustaw*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2019/02/opinia-kk.pdf> (dostęp: 23.11.2020).
- Paul, G. i Borton, I. (2017). *Toward a Communication Perspective of Restorative Justice: Implications for Research, Facilitation, and Assessment*. „Negotiation and Conflict Management Research”, No. 10(3), s. 199–219.
- Pendlebury, H. (2010). *Sacrificium Missaticum, Mysterium Iniquitatis: Or, a Treatise Concerning the Sacrifice of the Mass. (Never Before Printed) by the Reverend and Learned... Account of the Author's Life Is Prefixed; ...* Londyn: Gale Ecco: Print Editions.

- Piątek, K. (2015). *Problem przestępczości – zapomniany i niedoceniany obszar polityki społecznej*. „Polityka Społeczna”, nr 9, s. 23.
- Porowski, M. (1993). *Kamień i chleb (studium z dziedziny polityki penitencjarnej)*. Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego.
- Radzik, L. i Colleen, M. (2020). *Reconciliation*. W: E. Zalta (red.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/reconciliation/> (dostęp: 23.11.2020).
- Reisel, D. *The neuroscience of restorative justice*, https://www.ted.com/talks/dan_reisel_the_neuroscience_of_restorative_justice/transcript?language=en (dostęp: 19.11.2020).
- Rentzmann, W. (1996). *Prison Philosophy and Prison Education*. „Journal of Correctional Education”, No. 47(2), s. 58–63.
- Rządowy projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw*, druk nr 3451, <https://www.sejm.gov.pl/> (dostęp: 23.11.2020).
- Siemaszko, A. (1983). *Przestępczość wielokrotnych recydywistów i stosowana wobec nich polityka karna*. „Archiwum Kryminologii”, t. X.
- Sitek, M. (2016). *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności*. Warszawa: C.H. Beck.
- Skotnicki, W. (1993). *Uwagi na temat kary pozbawienia wolności i dozoru przystosowanego dla recydywistów na tle projektów zmian kodeksu karnego*. „Palestra”, nr 11.
- Stańdo-Kawecka, B. (2020). *Polityka karna i penitencjarna między punitywizmem i menadżeryzmem*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wang, L. (2016). *Sprawiedliwość*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2016.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 lipca 2020 r. sygn. akt Kp 1/19.~